

IV

Дома звідався Славко, що сьогодні справді відбуваються в селі закладини читальні. Отже панотець не пішов, хоч вїт приходив за ним тричі. Оправдувався браком часу та й роботою, що її буцім ще нині мусить виконати, аби завтра вислати на пошту. Вїт повірив, але їмость не вірила. Вона знала добре, що панотець не йде для того, бо вважає такі ходи й пробування між мужиками за невігоду. З тої причини була лиха, але своїм звичаєм не показувала цього по собі. Показала тільки своє невдоволення з панотця словами, сказаними до Славка:

— Піди хоч ти, Славку. Сидите в селі та навіть не знаєте, що хтось вам закладає читальню.

Ніхто не знав, у кого ті читальняні збори відбуваються, бо вїт забув сказати. Але Славко йшов навгад. По дорозі в когось довідається. Ледве вийшов до сіней, назирив крізь відчинені двері, як на подвір'ї йшов до криниці мужик, оглядаючись на всі боки. Його називали в селі Тупим. Яке ж його справдішнє прізвище, то Славко не знав. Тупий заживав великої пошани в селі, бо його боялися. Він був головний злодій та й забив одного чоловіка в селі. Сидів уже кільканадцять літ у криміналі. Славкові було неміло з ним здибатися, бо вже сама слава про нього робила його в очах Славка страшним. Волів переждати, аж нагодиться така хвиля, що зможе перейти, незаважений Тупим.

Тупий ступав ізлегенька, на пальцях, обзираючись навкруги, чи хто його не видить. Так перейшов аж до сінешніх дверей.

Тут став і зазірав пильненько до сіней, чи нема кого. Потім схилився й побіг нахильця попри сіни, попід вікна, простісінько до криниці. Там ухопив відро, що стояло на цямрині, нахилив і зачав пити воду. Плечима обернений був до Славка. Славко, користаючи з нагоди, що Тупий його не бачить, вийшов із сіней і справився йти на дорогу. Отже Тупий помітив його. Неначе мав на спині очі або видів шкірою. Лишив відро та й прибіг до Славка.

— А я приходив, аби-сте йшли на збори, — сказав не надумуючись. — Але відро стояло так на краю, що могло було впасти. Та я, бігме, не пив води, лиш поправив відро.

Славко здивувався. Адже він видів на свої очі, як Тупий зачинав пити. Була очевидна річ, що Тупий хотів украсти води. Тільки не знати, з якої причини. Чи для того, що вже давно не крав та боявся забути цю штуку, отож користав із нагоди, щоби заправлятися до неї, чи, може, для того, що загірив зовсім розуміння власності. Не знав уже, котре брання чужої речі буде крадіж, а котре ні. Бо коли не вільно брати чужу курку, то чому би було вільно брати чужої води? А може ще й те бути, що Тупого сварив хто колись за пиття води з панотцевої криниці. Досить того, що Славко не знав причини тої крадіжі ні тоді, ні потім не довідався.

— У кого ж ті збори? — запитався Славко.

— У Петра Оском'юка. Отут зараз за потоком на горбку.

— Вас, може, прислав хто за мною?

— Ні!

— А ви також будете належати до читальні?

— Де мені до того!

Лишив Славка та й пішов собі.

Хата Петра Оском'юка стояла на горбі, немов ластів'яче гніздо. Позираючи на неї, не вірив Славко, чи подумана річ, щоби на таку гору вела яка доріжка. Певне, думав, є там лиш якась стежечка. Але чи вдасться незнакомому її відшукати? Отже, як прийшов ближче д'горі, побачив справдішню дорогу. Ця дорога був то пояс піску, що йшов стрімко вгору аж до соснового лісу. Посеред того пояса виднілися два сліди коліс. Неначе сюди приїхала лиш раз одна фіра. А тим часом проїздила сюди фіра не один раз, тільки за кожним разом слід засувався. Ідучи тим поясом

угору, Славко томився й дивувався, як така невидна мужицька шкапа може видряпатися на цю гору та ще з возом.

Хата Оском'юка складалася лишень з одної кімнати й сіней. Славко переконався, що через сіни не пропхається досередини: такий там стиск. Для того пішов під вікно, чи не вдасться йому якого знакового повідомити про свій прихід. Може, в той спосіб зроблять йому дорогу. Але в вікні побачив лиш людські плечі й більше нічого. Бо ті, що були в хаті, страшенно глотилися. Ніхто не знав, на яким місці має приостати, але пхався доти наперед, доки мав змогу. Доки ще мав трохи сили, доти кожний пхався. Загонився в таку глоту, що стискали його з усіх боків і підносили догори. Стиснений, позбавлений точки опору, не міг уже рушити ні рукою, ні ногою: куди його сусіди похилили, туди хилився. Зате кожний у хаті був більший, аніж надворі, бо ледве черкав пальцями землю. Мимохіть повиростали мужики. Здавалося Славкові, що й голка не протиснулася би крізь той здвиг. Отже діти находили ще місце для себе. Вони снувалися краєм тої глоти. Вишукували сподом, поміж ногами, вільні кутики та й заповняли їх собою.

Подобало це на той сосновий ліс, що до нього попри Петрову хату вела піскова доріжка. Та й там ті самі сосни, що одинцем росли криві, низькі та стрепіхаті, в лісі ж під натиском сусідів випростовувалися, стріляли вгору та дорівнювали ростом смереці й ялиці. Вільні ж місця краєм того лісу з того боку, де замість піску простиралася ромушина, поростали густо ліщиною, терням та всілякими корчами.

Якийсь час стояв Славко безрадний: не мав сміливості нікого зачепити. Аж помітив його вїт, що вже занадто був упрів усередині та вийшов надвір на прохолоду. Кричав до сіней, щоби проступилися та зробили місце для панотцевого панича. Цю вістку передавали один одному, але вона чим до середини, тим стихала. Так стихає буйний вітер, що краєм лісу лопотить ліщиною, свище терням, а загаї дійде до середини лісу, то зможеться зовсім і нарешті втихне. Але почув цю звістку Іван, панотців наймит, та й обібрався проломити Славкові дорогу. Навидів Славка через те, що Славко в нічім йому не заважав. А також через те, що їмость навиділа панича.

Як буря ломить лісом дерева, так промощував Іван дорогу поміж нарід. Молодий чи старий, як тільки притулились до нього Іванові плечі, мусив уступитись. Падали людські голови перед плечами на боки, наче падають ті дерева, старі чи молоді, що доля їх поставила поперек струї сильного вітру. Але як буря теряє свою силу поміж ліщиною, терням і корчами, так не найшов послуху Іван поміж дітьми.

Бо не поломити бурі корчів дочиста! Вирве один, обірве листя другому, зігне в долину третій. Отже, признаки з того нема. Що одно: сусіди вирваного попростягають зараз гіллячки та й заступлять прогалину зовсім. То друге: попри обірване листя знімаються майже на очах всілякі бур'яни. Вони стелилися досі попри землю назирці, чи не відчиниться над ними простір, щоб їм післати сонячне проміння. Поспішаються хутко заповнити той простір, бо як ні, то обчимхане гілля встигне одягтися листом, заступить їм світ, і вони знов марнітимуть попри землю. А третє: зігнуті в долину корчі похилиються лиш доти, доки буря їх гне. Опісля ж піднімають наново, загіривши лиш ізсохлі прутики.

Отак дознаки й з дітьми було. Як тільки побачили непевне захмурене Іванове лице, так одні вибігли надвір, лишаючи своє місце для сусідів, другі попереступали на інше місце, а треті поприсідали, що буцім вони та не заважають нікому. Для Славка ж як не було дороги перед тим, так і тепер не промостилася.

Але Іван знав спосіб на діти. Недурно ж перетримував у себе чужі на вихованні. Як тільки переконався, що не находить у них послуху, так зараз перекинувся в той вихор із громом, що, як звється, то рве корчі з корнем і відносить їх далеко, а на давнім місці лишає голу землю. Так же й Іван крикнув тепер понад дітьми:

— А бий же!

В один миг прочистили діти дорогу. Бо це слово “А бий же!” вони добре розуміли. Не один з батьків, схожих на Йвана, послугувався цим словом. При нім любила собі нагадувати діточа спина ті сині доріжки, що їх випікав гнучкий прут. Отаким заходом пробрався Славко досередини.

У куті біля вікна за столом сидів Семен Потурайчин, білявий молодий чоловік (п’ять літ молодший від Славка), ще з дуже слабим заростом на лиці. Білявих брів майже не видно було над очима. По круглім його чолі спадало космиками шовкове волосся: таке утле, наче павутиння. Воно не ворожило довгого пробутку на голові. І так уже кути чола занадто закроювалися. Лиця його паленіли майже сухотичними рум’янями. Сидів похилений над якимись паперами. Груди йому запались, а плечі вигиналися в малий горб. Привітався зі Славком і зробив йому, не хотючи, велику неприємність, бо назвав його паном доктором: припускав, видно, що Славко має намір посвятитися адвокатурі. Зараз побіч Потурайчина, але під другою стіною, до Потурайчина боком, а лицем на хату, сидів ще один студент, чорнявий хлопчина, з волоссям чорним як галка, зачесаним догори й рівненько пристриженим. Це був співак, що причепився в місті до Потурайчина, хоч ніхто його не просив. Але йому здавалося, що без нього не обійдеться. Уважав себе за найрозумнішого й великого патріота, бо вмів співати з кантички. Для того думав, що робить велику честь зборам своєю особою. З цієї причини сидів на лаві розпершися, з руками в кишенях.

Підняв віднехотя руку й подав її Славкові, не дивлячися зовсім на нього. Не стрічав Славка ніколи в ніякім хорі, тому не припускав, що Славко може бути йому рівня. За цілий час зборів співак нічим не цікавився, дожидав тільки, аби в хаті втихло. Тоді виймав камертон, тулив його до вуха й вигукував усілякі тони. Ще й намагався взяти низьке “ц”. Неначе втік недавно з дому варіятив. Дивлячись на нього, деякі лякались, а не один думав про себе: “Тепер лиш гавкає. Але хто знає, чи за малу хвильку не вихопиться з-за стола та не покалічить котрого!”

Далі на лаві сиділи всуміш старі й молоді. Поспиралися один одному на плечі, на руки, на голову. Де котрий засяг. У хаті була духота нестерпна.

— Киньте хоч люльку курити! — обізвався вїйт, що ввійшов зараз за Славком.

Вїйт уважав себе за приятеля панотцевого дому, для того з приходом Славка заборонював курити, аби панича не душило. Та Славко був збентежений тим, що Потурайчин назвав його доктором, тож і цей розпорядок вїйта засоромив його. Дуже було йому прикро, що люди його мають за щось, коли він у своїй думці не варт був нічого. Просив вїйта, нехай не забороняє курити, бо то йому нічого не шкодить. Він би й сам хотів навчитися курити люльку, але не може привикнути, хоч уже пробував.

— А я вас навчу, — прималювався вїйт до Славка, — бо то лиш треба знати, який тютюн дібрати.

На те обізвався з-під печі Іван Неважук, той, що був капралом при війську:

— Не слухайте, паничу! Мужик любить, аби його пекло в язик. Я сам такий, що курих дзигарі при війську. Але як вернувся додому, а ще як оженився, виджу, що мене не витякне на дзигарі. Беруся я до люльки. Та ба! Язик задубів, став лубом, у горлі пече, а слина точиться, преч би ся казало, як коли скаженому. Не витримаю! Але всьо одно. Гадаю собі: хоч погибай, а дзигара рівно не оближеш, бо нема відки. Курю люльку далі. А язик так, якби коти дряпали. Як же шкірка з язика злізла, а наросла нова, аж тоді я почув смак у люльці. Та це, паничу, не для вас!

Оба засумувалися: і вїйт, і Славко. Вїйт тому, що не міг прислужитися Славкові, а Славко, що стратив надію вивчитися люльку курити.

Зробили місце Славкові зараз біля Потурайчина, а той йому пояснив, що все полагоджено і читальники постановили зараз завтра приступити до будови власного дому. На ту ціль обов’язуються читальники складати готівкою по 20 корон. Гроші має збирати Павло Гаєвий, бо його настановили касієром. При читальні закладають крамницю, а прибутками цієї крамниці

сплачуватимуть ті гроші. Котрий же не схоче брати своїх грошей назад, то йому виплачуватимуть проценти.

Ще Славко не прийшов до себе з дива з причини такої постанови, як Гаєвий обізвався:

— Коли ж я касієр, то я зараз платю тих двадцять корон. Пишіть, пане! — Витяг гроші й поставив на стіл. Але Потурайчин був тої думки, що ліпше нехай касієр сам собі записує, бо сьогодні всі грошей не дадуть, то й так колись мусить сам записувати. Гаєвий аж засіяв з радості. Обернувся лицем до всіх та й голосно говорив:

— Пан гадають, що я письменний. То вже не один зловився на мої окуляри.

Потім обернувся знов до Потурайчина й казав до нього:

— Я, пане, письма не знаю, але окуляри то вжиткую щось уже дванадцятий рік. Так собі знаю з ними заходити, як би-м уродився в них.

За прикладом Гаєвого пішов Іван-наймит. Витяг з-за халяви якусь стару, подерту шмату та й розвивав її довгий час. Вона звисла аж до землі. З тої шмати витяг податкову книжечку, зложену вповздовж удвоє. Розложив її, відчинив, витяг відти двадцятикороновий банкнот і ніс до стола. Руки йому дрижали, а банкнот трусився, як лист на трепеті.

— Десь ви тих паперів там багато наскладали, — обізвався війт.

— Не багато! Ще є таких шість. Це ще воськові гроші! — відповів Іван та й усміхнувся якомсь дивно. Лице його, завжди захмурене, виглядало при тій усмішці дурнувато. Пізнати було, що веселість на тім лиці була непривичним гостем. Іван захмурився знов та й розповідав, дивлячись на землю:

— Я їх складав від першого дня, як лиш нарокував до воська. Із того “ленунку”, з тих шість крейцарів, що жовнір фасує на день. Наскладав так ринський срібний. А гроші держу в скриньці. Раз я рано до скриньки, а замок розбитий. Пропає мій ринський. Біда, гадаю собі, треба складати наново. Навіть нічого нікому й не кажу. Складаю знов. Але гроші вже держу вднину при собі, а вночі під подушкою. Наскладав я так цілу п’ятку. Аж пішли ми раз на варту; прийшов я з посту, сон мене зморив, ліг на лавку та й уснув. Буджуся вже над ранком. Думаю собі: що це мене фрайтер не будив? Я до кишені: нема мої п’ятки!

Підняв голову, подивився по людях і знов засміявся тим дивним сміхом. Потім говорив далі:

— Та й тепер нічо нікому не кажу. Але вже беруся на спосіб. Кажу я до фельфєбра (бо я його пуцував); не виплачуйте ви мені ленунк, держіть у себе. Як буду йти з воська, то тоді дасте. Жадного ленунку не беру гроші, лиш питаюся, кілька їх уже є? Мало, гадаю собі. Шукаю я коханки. Найшов таку грубу мамку, що одному хлопіві є що підняти. Важила з-за корець пшениці. Танька називалася. Дас вона мені вечерю, платить щонеділі пиво. Але я їй кажу: “Слухай, Танько, я твого пива не потребую, давай ти мені гроші!” Дас! Щонеділі по кілька шусток: те, що мала з мною пропити. А я ті гроші до фельфєбра: “Складайте їх до ленунку”. На третім року наскладав я так сім десятків. Але йду вже на урльоп додому, а фельфєбер мені тицькає три десятки. Я остовпів. “Що ви мені, — кажу, — пане фельфєбер, тицькаєте? Я грошей дома потребую”. — “Ой, — каже, — Йване, тепер я при собі не маю. Я тобі решту пришлю додому на грунт”. Нема куди правдатися. Їду додому, розгадав собі за гроші, беру та й плачу. Що я фельфєброві вдію? Прийшов додому, чекаю рік, нема моїх грошей. Чекаю другий — також нема. Але кличуть мене до вахенібунку. Прийшов — уже я при іншій компанії. Гадаю собі: “Що ти мені зробиш? Я вже старий жовнір, нині при воську, а завтра дома”. Мельдуюся до рапорту. Питається мене фельфєбер (не той, але інший): чого? Кажу я: так і так, нема моїх грошей. Став мене фельфєбер просити: “Дай спокій, — каже, — я піду до нього: гроші твої будуть до трьох день”. Гадаю собі: це вже добре! Якурат на третім дні приносить мені той передній фельфєбер усі гроші. Ще й картає мене. “Я, — каже, — був для тебе цілі три роки такий добрий, а ти хотів мене шаржі зопсувати, до гарнізону всадити”. Я мовчу, що маю казати? А в собі таку гадку маю: “Картай, можеш і вибити; добре, що

мої гроші в жмені”. Я стулив їх, як приніс додому, то не рушав і донині. Настають нові гроші, я їх заміню та й знов до книжечки. Так я собі постановив, що не видам їх, хіба на яке дуже велике свято.

— А мені не позичили би-сте з тих грошей десятку, аби я її тут положив на стіл? Зараз дома віддам, — запитав вїт, сміючися, буцім жартом, щоби не набратися стиду, якби Іван відмовив.

Іван згодився:

— Чому? На таке діло позичу.

За вїтовим прикладом зачали й інші шукати грошей, а деякі зичили у сусідів. Ті, що не мали наміру приступити до складки, висунулися потихеньку з хати та й пішли додому. Тепер настало вільніше: люди вже так не глотилися. Опріч трьох, усі, що були в хаті, одні зложили свої гроші, а другі приобіцяли зложити їх якнайборше.

— А ти, Гриньку, не даш? Таж ти приніс із Прусс великі гроші! — обізвався Неважук до парубка, одягненого в цивільну одіж.

Ця одіж була зовсім нова й порядна, тільки завелика на Гринька. На плечах вона якось морщилась, що здавалося, немов Гринько трохи горбатий. Штани на нім задовгі так, що він мусив їх підкотити, аби не приступати ззаду зап’ятком. Отже рукави не були задовгі. Видко, що в Гринька були руки задовгі проти його особи. Він міряв у склепі одіж проти своїх рук, і для того вона виходила для нього завелика. Ті руки були взагалі якісь незвичайні. Пальці на них якісь занадто грубі, гудзуваті, страшно покривлені, так, що засакаували один на одного. Покривило йому їх, мабуть, унаслідок якоїсь хвороби. Він був чорнявий, волосся їжилось йому догори й обростало майже ціле чоло аж до брів. Відповідаючи Неважукові, рухав шкірою на голові, а попри те рухались потрохи й його малі вуха.

— Я до складки не пристаю, але зате в читальняній крамниці буду всьо брати. А ковбаса, яка лиш буде, то куплю її відразу цілу. Як сам не з’їм, то дітям пороздаю.

Потурайчин уважав за відповідне намовляти Гринька, аби пристав до складки, коли має гроші. Він устав з лави, трохи простягся, щоби випростуватись, та й підійшов до Гринька. Переконавав його, що вложені гроші не тільки не пропадуть, але й будуть іще приносити процент. Гринько цілий час позирив Потурайчинові десь на живіт; там висів нікелевий ланцюжок від годинника. Гаєвий підступив тихцем до них обох і пильно назирив за рухами Гринька. Аж нараз, ех! як не парне тою своєю величезною рукою по кривих пальцях Гринька! Пішов лоскіт, як з батога... Гринько схопив другою рукою побиту руку, махав нею по повітрю, скулився, скривився й сичав. Іще не зараз промовив до Гаєвого:

— Ой вуйку, таж я каліка!

— Ти каліка? — відповів Гаєвий. — А за ланцюжком пасеш очима, як кіт за салом?!

Гринько, скулений, помахаючи побитою рукою, вийшов з хати.

На Потурайчина ця подія зробила дуже немиле враження. Він сів на лаву чогось засоромлений і згортав з чола космики свого довгого волосся, що лізло йому аж на очі. Потім промовив до Гаєвого, що ще нічого злого не сталося, як Гринько позирив на ланцюжок. А зрештою, цей ланцюжок нічого не варт. Та Гаєвий був інакшої думки.

— А нехай би й крейцара не був варт, то не позирай на нього ласим оком, — сказав Гаєвий. — Я вже знаю, чого він за ним так водив очима, адже то мій якийсь велебний братанич.

Потім обернувся лицем на хату та й говорив до всіх з досадою. Аж кричав:

— То вже раз межі нами має бути святий Неруш! Упадаймо, люди, на святого Неруша! Згадуймо цього святця на кождім поступі!

— Але той святець мусить бути дуже худий! — обізвався другий молодий чоловік, що не хотів пристати до складки. Він був одягнений у військовий кабат, на шиї розчінканий: мабуть, щоби показати на твердо прасований високий ковнірок і блищачу жовту спинку. Та ледве

виговорив свій жарт, як з лавки піднісся Іван-наймит і тріснув того чоловіка в лице.

— Іди й ти за Гриньком, та там будете оба сміятися з того святця, — сказав Іван, — а тут стули хавку!

Ударений вийшов з хати, а йдучи, грозив Іванові, що ще з ним десь стрінеться.

В хаті якийсь час настала тишина; всім було ніяково. Навіть співак не користав із тої тишини, щоби хвалитися своїм голосом. Аж нарешті обізвався Неважук:

— О! це дуже добре! Шкода, що ще не було Тупого, аби і його так почастувати. Сьогодні каже мені під церквою: “То ти, — каже, — до читальні? Ти, — каже, — не здужаєш стільки заробити, кільки я вкраду!”

Тепер і Славко пристав до розмови: сказав про Тупого, що кликав Славка на збори та й показав йому, в кого ті збори.

— Не вірте, паничу! — сказав на це Неважук. — Ви, певне, його на чіось приловили, та він вибріхувався перед вами. Він на брехню такий спритний, що цигана би обдурил.

Була вже пізня пора перед вечором. Потурайчин спішився додому. Одначе на відхіднім хотів іще конче вписати до читальні хоч кілька жінок, бо досі вписувались самі чоловіки. Та ніхто не хотів своєї жінки вписати. Потурайчин гаряче попірав свою думку, намагаючись всіх переконати, що з того буде велика користь.

До цієї справи навіть співак утрутив своє слово. Обперся плечима об стіну, забрав на свій жакет усе вапно, переклав ногу на ногу й, позираючи на свій живіт, обізвався силуваним басом:

— А жіноцтво нехай уписується!

Потім повів згорда оком по зібраних, назираючи, яке враження зробив на них його гробовий голос. Коли ж переконався, що аудиторія замало його поважає, кивнув головою назад і намагався вже щось десятий раз узяти низьке “ц”.

На вперте домагання Потурайчина згодився лиш Сенько Грицишин записати свою жінку до читальні. Він досі не обзивався ані словом. Сидів на лаві в кутику, похилений, спертий ліктями на своїх колінах. Тепер піднісся й показав своє лице, що на нім проявлявся якийсь сум і безмежна доброта. Очі сині, немов чогось заплакані, гляділи ласкаво й смутно, та наче нічого не бачили. Темний волос, буцім обстрижений, але вже настільки відріс, що голова Сенькова була кудлата. Він говорив поволі, трохи гикаючи. Отож цей Сенько згодився, щоби записати його жінку Катерину до читальні. Катерина, одначе, не була його шлюбною жінкою. Шлюбна жінка покинула Сенька перед кількома роками й утекла з коханком до Америки, лишаючи чоловікові троє дітей. Самому мужикові неподумана річ вести без жінки сільське господарство. Переконався про це найліпше Сенько на собі, бо по році так задовжився, що й дотепер не годен вилізти з довгів, та хто знає, чи вже з них і вийде коли. Зайшовши в великий довг, не видів Сенько іншої ради для себе, як лиш оженитися. Та при цій нагоді довідався, що він — католик. Цим словом іще й досі не величають себе наші люди, — вони його й мало знають. Ще не навчилися розділювати християн на партії. Католикові ж нема в Австрії розводу, для того Сенько не міг удруге женитись. Зійшлася Сенькова родина й порадила йому, що коли піп не хоче дати шлюбу, то нехай робить весілля без попа. Сенько мусив послухати. Найшов собі дівку, Катерину, відправив весілля з музиками й з усіма народними звичаями та й жиє. Вже має з нею двоє дітей. В очах селян уходить це подружжя за шлюбне. Як Сенько записав свою жінку, тоді вже й він помагав Потурайчинові намовляти других, щоби й свої записували. Інші всіляко відмовлялись, а Неважук сказав-таки попросту:

— Вам, куме Сеньку, не штука: у вас є вже такі діти, що підуть по паливо. А якби я свою вписав, то хіба мені загинати!

Усі притакнули, навіть Сенько признав, що правда. Отже, Потурайчин не міг доглупатись, що це має значити. Він довідався про це аж через тиждень у місті. Жителі Воронич ходили збирати сухе ріще до лісу на паливо. В цім лісі батьки й діти їх мали право служебності. Та вони з потреби

те право ще й тепер виконували, збираючи хоч сухе гілля та й то крадьки, бо як зловив злісний або побережник, то суд карав за злодійство. Коли ж тепер віддалися під покровительство святця Неруша, то самі не хотіли ходити по дрова, лишаючи той захід своїм жінкам.

Вже сонце було над заходом. Потурайчин вибирався додому. Його хотіли відвезти, але він відмовився, бо йому недалеко до Опеньковець. Піде піхотою. Тільки співак не хотів ходити ногами. Йому, зрештою, треба було йти аж до міста. Вийшов із-за стола з руками в кишенях, з побіленими плечима, і, обернувшись на одним зап'ятку довкола себе, вдивився в стелю й заговорив до неї силуваним басом:

— А мені треба фіри. Я пішки не привик ходити.

Отже, ніхто не квапився з фірою. Усі зглядалися на Потурайчина, намагаючись затямити собі кожде його слово, навіть кожний рух його голови чи руки. Дивилися на нього з любов'ю та з надією, що він відчиняє для них ворота якогось нового світу. Ті ворота були перед мужиком дотепер зачинені, бережені заздрим оком мужицькими ворогами. Аж найшовся чоловік, що показав їм ті ворота, відчинив їх широко, не дбаючи про те, що сильні вороги не подарують йому цього, що переслідуватимуть його за те на кождім поступку, а мужикам не під силу його обороняти. Дивилися на Потурайчина, як на свого пророка. Про співака ж байдуже. Ніхто його сюди не кликав, то й ніхто не чув на собі обов'язку його відвозити. І хто знає, що би було зі співаком, якби не добродушний Сенько Грицишин. Він зазнав без жінки стілько горя, що йому жаль зробилося молодого хлопця. Зрештою, Сенько був такий добрий, такий уже слухняний зроду, що був рад кожному прислужитись. Устав із лави, підійшов до співака і, поглядаючи на нього ласкаво, сказав, трохи гикаючи (бо мав таку звичку):

— А-а я в-вас п-повезу!

Ще був третій чоловік, що не приступав до складки. Але це був сторонський чоловік із села Берберівки. Низького росту, в світі довгій, з вузьким чолом і з костистими вилицями. Ті вилиці стирчали йому попід очима, завбільшки з кулачок малої дитини. Чи не татарин де за давніх часів загубився в селі від орди та, покинувши свого Магомета, лишив по собі нащадків? Той чоловік ждав терпеливо на сам кінець, а діждавшись, заговорив до Потурайчина:

— Я приходив до вас, аби-сте заложили в нашій селі читальню. Потурайчин здивувався:

— Адже в вас є читальня!

— Таже вона є, коли ж я хотів би другої. Бо в нашій читальні є піп, а я його не хочу. Я чув, що ви радикал та можете заложити другу читальню насупір попові.

Потурайчин признався, що він радикал, але думав, що другу читальню не конечне закладати. Можна бути радикалом при тій самій. Розходитьсь лиш про радикальні газети, а їх можна брати до якої-небудь читальні.

— Коли вас є кількох, — говорив Потурайчин, — то домагайтеся, аби для вас записали радикальну газету.

— Нема нікого, лиш я один.

Потурайчин зацікавився, що видить перед собою такого твердого чоловіка: сам-один хоче йти насупроти цілої громади. Для того сів на лаву знову й випитувався того чоловіка. А він так розповідав:

— Я з попом у гніву ще від початку літа. А про що, то прошу, послухайте уважно, а я скажу. Змовилася наша громада наймити службу божу проти градобиття. Маємо всі зложити від номеру по двадцять по сім крейцарів. Складаємо ми ті гроші, каже піп на мене: “Не берім, — каже, — від Василя (бо мені Василь) тих двадцять і сім крейцарів, бо він, — каже, — бідний”. Від усіх бере, — від мене не хоче. Прошу ж я вас, панове господарі, та й ви, пане Потурайчине, то як я бідний, та вже мені має град вибити моє збіжжя?! І піп, рахувати — свячена особа, а він, як якийсь казав, важить на моє добро.

Потурайчин усміхнувся:

— Прецінь служба була відправлена за всіх: чи хто дав гроші, чи ні. Василь заперечив головою:

— Таке саме й адвокат мені говорив, бо я ходив скаржити попа до суду. Не хотів жоден адвокат робити скарги: вони всі з нашим попом знакомі. Але ви того не вірте, що воно однако, чи заплатиш за службу, чи ні. Я вже пробен. Може, бути тому десять рік, а може, й ні — я мав жито на жіночій ґрунті аж у сусідній громаді (бо моя жінка не родовита з Берберівки), та також не дав я тоді на службу проти градобиття. То, знаєте, в нашій селі не було граду, а на тих нивах, де моє жито, геть дочиста витовкло. Вірну вам правду кажу!

— То лиш вам витовкло, більше нікому? — запитався вїйт.

Василь трохи осердився:

— Що ви того говорите?! На всіх нивах, де було моє жито!

Вїйт далі допитувався:

— А ті ж решта не наймали в своїм селі служби проти градобиття?

Василь був уже добре сердитий. Визвірився на вїйта й коротко відповів:

— Я їх не ходив питатися.

Потім насівся далі на Потурайчина, щоби доконче приїхав до їх села закладати нову читальню. Потурайчин, допевнившись, з яким радикалом має діло, зібрався зараз відходити. Але з Василем не було так легко розв'язатися. Він таки йшов услід за Потурайчином і водно домагався свого.

Щоби його визволити від напасті, задержав Неважук Василя, впевняючи його, що вони йому зараз дадуть добру раду. І радив за рядом майже кожний. Вигадували всілякі нісенітниці, а жоден із них ані не всміхнувся.

Уже сонце стояло над заходом. Славко вибрався підпровадити Потурайчина. Він також почував велику пошану до цього чоловіка. Та-бо й зіправди! Годі було Славкові своїм очам повірити! Найгірше село в цілій повіті, знані злодії на весь округ, а тепер хто знає, чи не будуть першими. Своє здивування виповів Славко Потурайчинові. Та й Потурайчин дивувався. Він не надіявся по вороницьких людях такого захоплення справою. Знав із досвіду, що люди навіть по найбагатших селах дуже скупі на гроші. А тут нараз стільки зібрано, що можна, не гаючись, приступати до будови читальняного дому.

— А чи віддавна ви вже з ними сходитеся? — запитався Славко.

— Я запізнався з ними, може, перед трьома місяцями. Деякі приходили до Опеньковепь до читальні, а з декотрими запізнався в місті. Але то знаєте, пане доктор, вистане запізнатися з одним. Як той уподобає собі вашу мову та й вирозуміє, то потім з'єднає ціле село, а властиво, те, що є ліпшого в селі. А ви знаєте, пане доктор, ближче Петра Оском'юка?

Славко не видержав. Став на місці й сердито промовив:

— Прошу вас дуже, товаришу, не прозивайте мене доктором. Мене це іритує!

— Але ж не гнівайтесь! — заговорив хутенько Потурайчин. — Я не мав наміру вас зневажити. Я думав, що ви вступасте до адвокатури, та коли... тоді поздаєте ригорози!

Славко ж уважає це зневагою, що Потурайчин не хоче його називати товаришем. Незабаром успокоївся, роздумавши собі, що цей же чоловік не знає нічого про його таємниці. Але тепер Славко злякався. За три місяці переробив Потурайчин майже ціле село. А він, Славко, сидить уже тут на місці по матурі майже вісім літ і навіть не познакомився з людьми. Його ж батько пробуває тут уже сорок літ і за той час набрався лиш переконання, що між вороницькими людьми нема ані одного порядного чоловіка. А ті люди порядні були ось під боком, навіть на однім подвір'ї, тільки Славко не міг їх завважити. Його обгорнув страх, бо буцім допевнився тепер, що він не в силі порозуміти те, що кругом нього діється. Стояв посеред дороги зі спущеною в долину головою й

журився. Потурайчин спішився. Побачивши, що Славко не рухається з місця, став з ним прощатися. Славко прийшов до себе.

— Я вас підпроваджу, — сказав і пустився далі йти з Потурайчиним.

Потурайчин, видко, думав тільки про вороницьких читальників, бо зараз зачав хуленько про них розказувати:

— Я переконався, що вони не такі злодії, як про них усі думали. Правда, є кілька запеклих і головних злодіїв, що сиділи вже по криміналах, ви їх сьогодні самі бачили, але ці злодії не є витвором села. Тут передовсім завинила близькість великих міст, де є злодії, що перейшли всіх вороницьких накупу. Від них набралися вороницькі замилювання й сприту до цього промислу. А всі решта вороницькі люди дуже порядні, а що найважливіше — підприємчиві. Вони майже всі займаються торгівлею свиней. Але, розуміється, на дуже малі розміри. Купують у мужиків, та й мужикам продають. Лиш одно було в них дуже дивне, з чим я собі зразу не міг дати ради. Ніхто з них не вважав крадіж за зле діло. Та ще мало того: вони вважали злодія за якогось ліпшого чоловіка. На кождий спосіб думали, що кождий чоловік був би дуже радо злодієм, якби лиш мав змогу й умів. На їх думку, кождий розумний і спритний чоловік — злодій, а хто не краде, то лиш для того, що не має ніякого хисту ні до чого. Ставляли мені такі аргументи, що мені з ними годі було справитися. Я, видко, замало ще студіював суспільну економію. Зрештою, признаюся, що, окрім популярних брошурок, я нічого більше з економії не читав. Вам прийшлося би легше збити їх аргументи, бо ви робили вже іспит з економії.

Славко зважився сказати правду:

— Я, товаришу, зовсім економії не знаю, навіть не знаю, що воно таке.

Був приготований признатися до всього перед Потурайчиним. Перед цим чоловіком не хотів грати комедії. Але Потурайчин не порозумів Славка. Бо одно, що не мав ніяких підстав до правдивого вирозуміння Славкових слів, а друге, так був захоплений своїм оповіданням, що навіть не пригадувався над глибшим значенням слів свого товариша. Він говорив далі своїм звичаєм дуже хутко:

— Передовсім вони не виділи найменшої різниці поміж купцем і злодієм. Ставляли мені за приклад себе. “Як я, — каже, — куплю порося та й зараз перепродам із зиском, то я краду в того, що купує, прецінь порося мені не вродило тих кілька корон. Або я крав у того, що мені продав, або в того, що в мене купив!” Через те не мали вони себе за ліпших від того Гринька, що оглядав мій ланцюжок. А ще ставляли мені такий аргумент, що купець краде в кожного: бідний чи багатий. Головний же злодій краде або в банку, або в якого багатиря. Тим-то робить меншу шкоду, як купець. Вони бачили в місті самих злодіїв: що пан, то злодій. Ще мене брали й на патріотизм. Переконували мене, що нам треба вчитися розуму від поляків, бо от вони крадуть голоси при виборах та й зате мають більше своїх послів, аніж би їм належалося. Довго ми сперечалися, й мої аргументи якось не йшли їм до переконання. Аж одно їх переконало: я їм говорив, що тепер світ переменяється. Давно був такий світ, що хто був більший розбійник, спритніший злодій, тому й ліпше поводилося. Остатки цього світу ще завважаються досі. Але ми, нові люди, маємо цей світ перетворити. Боремося за те, щоби в тім новім світі запанував порядний чоловік, той, що працює, а не злодій і розбійник. Для того вони взялися з таким завзятком до будови читальні, бо їм здається, що вони тепер поклонники якоїсь нової віри. Вже навіть обібрали собі нового святця, “Неруша”, за свого покровителя. Сказавши ті слова, Потурайчин сміявся щиро.

— А чого ви так надиралися, аби жінки вписувалися до читальні? — запитався Славко.

— О, це треба конче, — відповів Потурайчин. — Ви не знаєте, яка тут деморалізація. Вороницькі люди приймали з міста все, що найгірше. Відси кілька дівок чи молодичь приходять до міста на проституцію. Вони також не вважають це ні за що злого, бо видять, що пани по містах роблять те ж саме. Як котра дівчина має змогу йти в мамки, то родичі тішаються.

Опинились аж під лісом, де Йван вивернув панотця. Вже смеркало. Славко не хотів далі йти, бо боявся вертатися сам вечором через ліс. Уже мали попрощатись, як Славко пригадав собі одну річ.

— Що ви мені казали за якогось Петра?

— Я за Петра Оском'юка. Ви його знаєте?

— Мабуть, не знаю, — відповів Славко.

— Той кривий, високий мужик. Він сидів за столом зараз біля того співака.

— Ага, знаю! — відповів Славко. Нагадав собі, що батько сварив Петра за теля.

— Той Оском'юк дуже розумний чоловік, — говорив Потурайчин, — та й дуже цікавиться книжками. Приходив до мене аж до двору. Мені, знаєте, було дуже неприємно, бо дідич не любить, як до мене приходять мужики. Але що діяти? Увійшов Оском'юк до моєї кімнати та вже мені його не вигонити. Побачив у мене на столі німецьку книжку: геологію з ілюстраціями. Цю книжку купив мені дідич у дарунку, як його син здав іспит до гімназії. Оском'юк зачав переглядати геологію та й випитував мене, аби я йому доконечне розповідав, що в ній стоїть. Я поясняв, як міг. Межи іншим говорив я йому й про теорію Дарвіна. І що скажете на те: мужик усе порозумів! Ще ставляв мені такі питання, що я не знав на них відповісти. Причепився до так званих передпотопних звірів (бо там були такі ілюстрації) та й мучив мене всілякими подробицями. Конче хотів довідатися, чи тим величезним ящіркам відривалися хвости так, як теперішнім. Затямив собі навіть назви тих звірів, якихось ігванодонів, диплодоків і лихо знає що.

Потурайчин хвильку сміявся, а потім говорив далі:

— Варт йому давати які книжки читати. Може, маєте дома, то зичте йому.

Вже як розходилися, переказав іще Потурайчин Славкові:

— А як вам треба буде ким у таких справах послужитися, то вдавайтесь просто до Сенька Грицишиного: це дуже слухняний чоловік, усе зробить. Неважук знов відважний, нічого не злякається. А на війта не дуже покладайтесь: він трохи хитрий. Отак любить побалакати, пожартувати, а до діла не візьметься перший. Усе аж за другими.

Славко, вертаючи, думав дуже сумні думки. Зичити Петрові книжки? Які? Славко не мав ніяких. Його батько також не любувався в бібліотеці. Опріч кількох книжок духовного змісту — про інші книжки й не питай. Сам Славко також ніколи не заглядав до ніякої книжки. Він взагалі не розумів навіть, як може хтось почувати потребу читання таких книжок, коли його до цього ніщо не примушує. Після таких думок почував Славко до себе погорду.

Серед вулиці стріла його якась молодиця. Пиркатенька, невеличка, круглолиця. Вона приостала й зачала розмову зо Славком. Дивувалася, що Славко її не пізнає. Адже вона, ще дівчиною, завсіди робила в єгомостя. Торік вийшла заміж, а цього року повдовіла. Вона приятелює з Іванихою, тому дивно їй, що Славко її не знає.

Видко було, що вона жвавенька молодичка, тільки при неділі трохи підхмелена. Зачала примилуватися до Славка, натякаючи йому, що любила його ще дівчиною. Потім, не довго думаючи, заманувала його до себе зовсім простацькими, масними словами. Славко боявся йти до чужої хати. Отже пристрасть взяла над його страхом верх.

Молодиця мешкала ліворуч відсіля, також на горбі. Але до її хати не було дороги, лишень крута стежечка. Ішла наперед, а Славко за нею. Сонце вже зайшло зовсім. Над самим небосклом жевріли хмари червоною полонінню, а подальші міняли свою червону барву на фіолетову.

Прийшли до маленької, як улій, хатчини, мурованої з каменю. Славко хотів увійти до хати, але молодиця його не пускала.

— Не йдіть. Там паскудно. Така вогкість, що вода капає зо стін, — говорила молодиця й засунула сінешні двері на замок.

Потім підняла з землі драбину й приставила до стриху. Вилізла нагору, й по хвилі побачив

Славко на стриху світло. Молодиця перекинула і кивнула на нього пальцем:

— Лізьте сюди!

Славко виліз. Тут молодиця мала вже задалегідь прилагоджену кімнату. На латах від стріхи були почеплені полотна й звисали аж до поду. Це буцім стіни. Під вистелений веретою, наче килимом. Ззаду поличка, а на ній плящина, хліб і кусник ковбаси. На полиці стояла також мала засвічена лампа. Посеред тої кімнатки лежали дві випхані натвердо подушки, одна на одній.

— Тут ліпше, — говорила молодиця, — бо в хаті, то кождий дідько зазирає до вікон.

Вона затаїла перед Славком, що заздрісні парубки люблять часом і шиби вибити, як побачать світло в хаті при замкнених дверях.

Молодиця напилася горілки й частувала Славка, але він відмовлявся. Нараз хтось сильно застукав до сінешніх дверей. Славко так перелякався, аж кинувся. Молодиця його успокоювала.

— Не бійтеся, паничу, — шептала. — Погримає трохи, та й піде на зломану голову!

Але стукання знадвору не переставало. Врешті обізвався голос:

— Відчини, Варваро! Адже я знаю, що ти дома!

Славко трусився зстрахи. Варвара ж йому шептала:

— Це Гринько, той каліка, зараз я його відряджу!

Наказувала Славкові шепотом, що вона злізе, а він нехай витягне тихенько драбину на під. Зняла з полиці лампу й поставила її в кут за полотном, аби ясність не біла на сіни. Злізла надолину й подала Славкові драбину. Потім рипнула хатніми дверима й відчинила сінешні. Тепер Славко почув розмову. Говорила перша Варвара:

— Ти якого дідька товчешся по ночах? Хочеш, аби я тобі яким лихом голову провалила?!

Марш мені, каліцуне, від хати!

— Та тихо! — відповів Гринько. — Я приніс горівку та й ковбасу.

— Щось я тобі в твою ковбасу! Вступишся мені від хати.

— Що тобі сталося, Варваро? — просився Гринько. — Тож я приходжу до тебе, як чоловік до жінки. Ти ж сама казала, аби я позавтра тебе сватав.

— Ти здурів? Тобі треба жінки? Тьху, погане!

— Таж я маю кусник поля та й гроші.

— А в криміналі хто зогнив?! Не бійся, головний злодій викупиться або втече до Америки, а вас, помічників, повисаджують на шибеницю. А зрештою, якого лисого чорта причепив-сь ся до моєї голови?! Я тебе не хочу, западайся отам у безвісті!

— Варваро!

— Уступишся, кажу, чи ні?!

— Варваро!

— А вступишся ж, кажу!

— Варваро!

— Маєш Варвару!

І в тій хвилі роздався лоскіт від бійки по тілі. Потім гримнули двері, заскочив замок і Варвара шептала:

— Спустить, паничу, драбину!

Вже пізнім вечором вертався Славко додому. А йдучи, міркував, з якою немилосердною конечністю справджується його забобон. Ось він так перелякався на стриху й усе гаразд пішло. Гринько ж мусив дуже радуватись тим, що Варвара казала присилати позавтра сватів. А наслідки великої радості завсіди прикрі. Вибив Гринька Павло Гаєвий та й вибила Варвара.